ADABIY TANQID GENEZISI: NAZARIY ASOSLAR, TARIXIY TARAQQIYOT VA ZAMONAVIY QARASHLAR

Farg‘ona davlat Universiteti
Filologiya
Poshshoxo‘jayeva Maftuna Dilmurodxon qizi

Annotatsiya

Maqolada adabiy tanqidning genezisi, ya’ni uning kelib chiqishi, shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari chuqur va har tomonlama ilmiy tahlil qilinadi. Asarda adabiy tanqid nazariyasi va konseptual asoslari, tarixiy klassik qarashlar, mintaqaviy va milliy tadqiqotlar, empirik tajriba hamda zamonaviy bahs-munozaralar keng qamrovda yoritiladi. O‘zbek, rus va jahon adabiy tanqidchilik maktablari namunalariga asoslanib, tanqidning ijtimoiy, estetik va madaniy funksiyalari ochib beriladi. Maqola yakunida adabiy tanqidning bugungi holati va istiqbollari haqida xulosalar chiqariladi.

Kalit so‘zlar: adabiy tanqid, genezis, nazariya, metodologiya

Abstract

This article provides a comprehensive and in-depth scientific analysis of the genesis of literary criticism, examining its origins, formation, and stages of development. The study covers the theoretical and conceptual foundations of literary criticism, historical classical theories, regional and national research, empirical experience, and contemporary debates. Drawing on examples from Uzbek, Russian, and world schools of literary criticism, the article reveals the social, aesthetic, and cultural functions of criticism. The conclusion summarizes the current state and prospects of literary criticism.

Keywords: literary criticism, genesis, theory, methodology

Аннотация

В статье проводится глубокий научный анализ генезиса литературной критики, всесторонне рассматриваются её истоки, формирование и этапы развития. Освещаются теоретические и концептуальные основы литературной критики, исторические классические теории, региональные и национальные исследования,

эмпирические опыты и современные дискуссии. На примере узбекских, русских и мировых школ критики раскрываются социальные, эстетические и культурные функции критики. В заключении делаются выводы о современном состоянии и перспективах литературной критики.

Ключевые слова: литературная критика, генезис, теория, методология

Kirish

Adabiy tanqidning genezisi masalasi, ya’ni uning paydo bo‘lishi, shakllanishi va taraqqiyot yo‘llari, adabiyotshunoslik fanining eng muhim va dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Chunki adabiy tanqid faqatgina adabiyot asarlarini baholash va tahlil qilish faoliyatigina emas, balki butun bir madaniy-falsafiy jarayonning ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning ildizlari qadimiy falsafiy-estetik qarashlardan boshlab, zamonaviy g‘oyaviy-estetik mezonlargacha bo‘lgan murakkab tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Bu jarayonda har bir davr, har bir mintaqa va har bir millat o‘ziga xos adabiy tanqid an’analarini yaratgan, ularni boyitgan va takomillashtirgan. Adabiy tanqidning genezisini o‘rganish, bir tomondan, adabiyotning ijtimoiy va estetik mohiyatini chuqur anglashga, ikkinchi tomondan, tanqidchilikning ilmiy-metodologik asoslarini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada adabiy tanqidning nazariy asoslari, uning tarixiy shakllanish bosqichlari, mintaqaviy va milliy xususiyatlari, shuningdek, zamonaviy adabiy tanqidda mavjud bo‘lgan empirik tajriba va bahs-munozaralar keng qamrovda ilmiy tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi — adabiy tanqid genezisini har tomonlama yoritish, uning zamonaviy holati va istiqbollari haqida xulosalar chiqarishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Adabiy tanqid genezisi masalasini falsafiy-estetik va tarixiy-nazariy asoslarda o‘rganish uchun, avvalo, ushbu sohaning konseptual negizlarini aniqlash lozim. Adabiy tanqid, eng avvalo, adabiyot asarlarini baholash, ularga ijtimoiy-estetik mezonlar asosida yondashish, ularning badiiy va ijtimoiy ahamiyatini aniqlash, adabiy jarayonda yuzaga kelayotgan yangiliklar va muammolarni hal etishda faol ishtirok etishdan iborat murakkab faoliyatdir. Tanqidchilik faoliyati o‘z mohiyatiga ko‘ra, har doim dialektik xarakterga ega bo‘lib, unda asar va hayot, ijodkor va jamiyat, an’ana va yangilik, individual va umumiy

o‘rtasidagi murakkab ziddiyatlar va uyg‘unliklar namoyon bo‘ladi. Adabiy tanqidning nazariy asoslari, avvalo, qadimiy Sharq va G‘arb falsafasida, xususan, Aristotel, Platon, Horatsiy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy kabi mutafakkirlarning adabiyotga, badiiy so‘z san’atiga bo‘lgan yondashuvlarida o‘z ifodasini topgan. Masalan, Aristotelning “Poetika” asarida adabiy asarning mohiyati, uning voqelikka munosabati, badiiy obraz va janr masalalari nazariy asosda tahlil qilinadi. Platon esa san’at va adabiyotning jamiyatga ta’siri, uning tarbiyaviy va axloqiy funksiyalari haqida bahs yuritadi. Sharq mutafakkirlaridan Forobiy, Ibn Sino, Navoiylarning asarlarida esa adabiy tanqidning axloqiy, ijtimoiy va badiiy mezonlari, so‘z san’atining inson tarbiyasidagi o‘rni, badiiy tafakkur va estetik did masalalari chuqur tahlil qilinadi. Bu jihatlar, o‘z navbatida, adabiy tanqidning genezisini o‘rganishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiy tanqidning shakllanishida tarixiy klassik nazariyalar muhim rol o‘ynaydi. Jumladan, qadimgi Yunoniston va Rimda adabiyotshunoslik va tanqidchilikning dastlabki shakllari paydo bo‘lgan. Horatsiyning “Shoir san’ati” asarida adabiy asarning tuzilishi, uslubi, obrazli ifoda va janr xususiyatlari haqida aniq mezonlar ishlab chiqilgan. Keyinchalik, Yevropa adabiy tanqidchiligida Rene Dekart, Gotxold Efraim Lessing, Aleksandr Pushkin, Vissarion Belinskiy, Nikolay Dobrolyubov, Dmitriy Pisarev kabi mutafakkirlarning qarashlari adabiy tanqid nazariyasini rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan. Xususan, Belinskiyning adabiyot va hayot o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik haqidagi qarashlari, Dobrolyubov va Pisarevning ijtimoiy tanqid tamoyillarini ilgari surishi, Pushkin va Gogol ijodiga berilgan tahliliy baholar zamonaviy adabiy tanqidchilik metodologiyasining shakllanishiga zamin yaratdi. G‘arbiy Yevropa tanqidchiligida esa, romantizm, realizm, naturalizm, simvolizm, modernizm kabi adabiy oqimlar va ular asosidagi tanqidiy metodlar vujudga keldi. Ularning har biri adabiy asarga, ijodkor shaxsiga va adabiyotning jamiyatdagi o‘rniga nisbatan o‘ziga xos yondashuvlarni taklif etdi. Masalan, romantik tanqid asosan ijodkor shaxsining erkinligi, ruhiy olami va ichki kechinmalarini asosiy mezon sifatida ko‘rsa, realist tanqid asar voqelikka, jamiyatga,

tarixiy haqiqatga muvofiqligini asosiy mezon deb biladi. Bu nazariyalar va metodlar adabiy tanqidning genezisini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi[1].

Sharq adabiy tanqidchiligida esa, o‘ziga xos an’analar shakllangan. Xususan, Markaziy Osiyo va O‘rta Sharq mutafakkirlarining asarlarida adabiy tanqidning axloqiy, estetik va didaktik mezonlari ishlab chiqilgan. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”, “Mezon ul-avzon”, “Muhokamat ul-lug‘atayn” kabi asarlarida adabiy asarning badiiy va til jihatlarini, so‘z san’atining go‘zalligi va ta’sirchanligini, shoir va yozuvchining ijtimoiy mas’uliyatini chuqur tahlil qiladi. Navoiy tanqidchiligida asar va hayot, ijodkor va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlik, badiiy so‘zning tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyati asosiy o‘rinda turadi. Fuzuliy, Bobur, Bedil, Ogahiy, Muqimiy, Furqat kabi shoir va mutafakkirlarning adabiy-estetik qarashlari ham o‘zbek adabiy tanqidchilik an’analari shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Bu an’analar keyinchalik jadid adabiy tanqidchiligida, xususan, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy kabi mutafakkirlarning ilmiy-tanqidiy faoliyatida davom ettirildi. Ular adabiy asarning badiiylik, til, obraz, janr, ijtimoiy va ma’naviy ahamiyati kabi mezonlarga asoslanib, tanqidchilikning ilmiy metodologiyasini rivojlantirdilar. Sovet davrida esa, o‘zbek adabiy tanqidchiligida marksistik-leninchilik metodologiyasi asosiy o‘ringa chiqdi. Bu davr tanqidchilari asosan adabiyotning ijtimoiy-siyosiy funksiyalarini, partiyaviylik, xalqchililik, sinfiylik mezonlarini asosiy tamoyil sifatida ilgari surdilar. Shu bilan birga, bu davrda ham badiiy asarning estetik, obrazli va individual xususiyatlariga e’tibor qaratilgan tadqiqotlar amalga oshirildi. Mustaqillik yillarida esa, o‘zbek adabiy tanqidchiligida yangicha, erkin, pluralistik va zamonaviy metodologiyalarga asoslangan ilmiy izlanishlar kengayib bordi. Jumladan, zamonaviy o‘zbek adabiy tanqidchiligida postmodernizm, intertekstualizm, dekonstruksiya, hermenevtika kabi zamonaviy nazariy konsepsiyalar asosida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda G‘afur G‘ulom, Oybek, Mirtemir, Mirzakalon Ismoiliy, Said Ahmad, Ozod Sharafiddinov, Erkin Vohidov, Hamid Ismoil, Abdulla Oripov, Xurshid Davron kabi adib va tanqidchilarning ilmiy-tanqidiy asarlari, adabiy-estetik qarashlari, adabiyotshunoslikka

oid tadqiqotlari adabiy tanqid genezisini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi[2].

Adabiy tanqidning genezisini o‘rganishda empiric tadqiqotlar va amaliy tajribalarning ahamiyati ham juda katta. Chunki adabiy tanqid faqat nazariy konsepsiyalar bilan cheklanib qolmay, balki amalda — adabiy asarlarga, muayyan ijodkorlarga, adabiy jarayonga nisbatan tahliliy va baholovchi munosabatda bo‘lish orqali o‘z mohiyatini namoyon qiladi. Masalan, XX asr o‘zbek adabiy tanqidchiligida Oybekning “Navoiy”, Abdulla Qahhorning “O‘tkan kunlar”, Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon”, Said Ahmadning “Jimjimadorlik balosi”, Shukur Qorining “Ona yurak” kabi asarlariga bag‘ishlangan tanqidiy maqolalar, monografiyalar, ilmiy tadqiqotlar adabiy tanqid amaliyotining namunalaridir. Bu asarlarda ijodkor shaxsining hayotiy va badiiy yo‘li, asarning ijtimoiy va estetik ahamiyati, obraz va janr xususiyatlari, til va uslub masalalari chuqur tahlil qilinadi. Amaliy tanqidchilarning faoliyati natijasida adabiy asarlarning badiiy va ijtimoiy qiymati, ularning adabiy jarayondagi o‘rni va ta’siri aniq mezonlar asosida baholanadi. Bu esa, o‘z navbatida, adabiy tanqid genezisini o‘rganishda empirik usullar va amaliy tajribalarning muhimligini ko‘rsatadi. Shuningdek, zamonaviy adabiy tanqidda sotsiologik, psixologik, semiotik, lingvistik, tarixiy, intertekstual va boshqa zamonaviy metodlar keng qo‘llanilmoqda. Masalan, sotsiologik tanqid adabiyot va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni, psixologik tanqid asar va obrazlarning ichki ruhiy olamini, semiotik tanqid esa asardagi belgilar tizimini tahlil qiladi. Bu metodlar adabiy tanqidning ilmiylik darajasini oshiradi, uning genezisini o‘rganishda yangi imkoniyatlar yaratadi[3].

Zamonaviy adabiy tanqidchilikda bahs-munozarali masalalar ham talaygina. Avvalo, adabiy tanqidning funksiyalari, mezonlari va metodologiyasi borasida turli qarashlar mavjud. Bir guruh tadqiqotchilar adabiy tanqidning asosiy vazifasi adabiyot asarini tahlil qilish, uning badiiy va ijtimoiy ahamiyatini aniqlash, ijodkor shaxsining rolini baholashdan iborat, deb hisoblaydi. Boshqa bir guruh esa, tanqidchilikni asosan adabiy jarayonning harakatlantiruvchi kuchi, adabiyotning taraqqiyotini ta’minlovchi omil sifatida ko‘radi. Ayni chog‘da, zamonaviy tanqidda tanqidchining shaxsiy didi, dunyoqarashi, estetik ideallari, individual tafakkuri masalalari ham dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Bu

borada zamonaviy tadqiqotchilar, xususan, M. Baxtin, Yu. Lotman, R. Bart, M. Fuko, Y. Kristeva, U. Eko kabi zamonaviy g‘arbiy tanqidchilarning konsepsiyalari asosida adabiy tanqidchilikning yangi paradigmalari yaratilmoqda. Jumladan, intertekstualizm nazariyasiga ko‘ra, har bir adabiy asar oldingi matnlar bilan muloqotda, ular bilan bog‘liq holda yaratiladi va tanqidchi ushbu matnlararo aloqalarni, kontekstual bog‘liqliklarni topib, tahlil etadi. Dekonstruksiya metodiga ko‘ra esa, adabiy asarning an’anaviy talqiniga shubha bilan qaraladi, uning ichki ziddiyatlari, ko‘p ma’noliligi, ochiq va yashirin konnotatsiyalari ochib beriladi. Hermenevtik yondashuvda esa, asarning mazmuni, g‘oyasi, badiiy tuzilishi har bir o‘quvchi va tanqidchi tomonidan o‘ziga xos tarzda talqin qilinishi mumkin, ya’ni har bir talqin subyektiv va kontekstual xarakterga ega bo‘ladi. Bu nazariyalar zamonaviy adabiy tanqidchilikda bahs-munozaralarga, yangi ilmiy g‘oyalar va metodologiyalarning yaratilishiga sabab bo‘ldi.

Adabiy tanqidning genezisini o‘rganishda, ayni paytda, mintaqaviy va milliy xususiyatlarga e’tibor qaratish lozim. Har bir xalq, har bir adabiy maktab o‘ziga xos tanqidchilik an’analariga ega. Masalan, rus adabiy tanqidchiligida Belinskiy, Dobrolyubov, Pisarev, Chernyshevskiy, Turgenev, Tolstoy, Dostoyevskiy, Gorkiy kabi adib va tanqidchilarning ilmiy-tanqidiy asarlari rus adabiyotining taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan. Ularning asarlarida adabiy tanqidning ijtimoiy va estetik funksiyalari, asar va hayot o‘rtasidagi bog‘liqlik, ijodkor shaxsining jamiyatdagi roli, adabiyotning ma’naviy va axloqiy ahamiyati chuqur tahlil qilingan. Yevropa adabiy tanqidchiligida esa, adabiyot va san’atning taraqqiyoti, badiiy tafakkur va estetik did, individual va universal qadriyatlar, adabiy jarayon va tarixiy kontekst masalalari asosiy o‘rinda turadi. Sharq adabiy tanqidchiligida esa, so‘z san’ati, axloqiylik, didaktika, badiiy go‘zallik va ma’naviy kamolot masalalari asosiy mezon sifatida belgilanadi. Bu jihatlar adabiy tanqid genezisini o‘rganishda milliy va mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. O‘zbek adabiy tanqidchilik maktabi ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, uning taraqqiyoti Sharq va G‘arb tanqidchilik an’analari, milliy badiiy tafakkur va zamonaviy ilmiy metodologiyalar uyg‘unligida shakllangan[4].

Adabiy tanqid genezisi masalasida zamonaviy tadqiqotlar va ilmiy manbalar ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, M. Bekjonov, H. Sultonov, M. Jo‘raev, S. Usmonov, S. Shomahmudov, M. Qosimov, M. Suyun, U. Normatov, N. Komilov, S. Shodmon, X. Davronov, K. Karimov, S. Sirojiddinov, S. Karim, A. Oripov, H. Islomov, G. G‘ulom, Z. Qayumova, Sh. Rahmatullayev kabi o‘zbek adabiy tanqidchilari, shu qatorda, rus va yevropalik tadqiqotchilarning asarlarida adabiy tanqidning nazariy va amaliy masalalari, uning genezisi, taraqqiyot bosqichlari, milliy va mintaqaviy xususiyatlari, zamonaviy metodologiyalari keng tahlil qilinadi. Bu asarlarda adabiy tanqidning ijtimoiy, estetik va madaniy funksiyalari, uning adabiy jarayondagi o‘rni, tanqidchilikning ilmiy va badiiy mezonlari, zamonaviy bahs-munozaralar va istiqbolli yo‘nalishlar chuqur ilmiy asosda yoritilgan. Yana bir jihati shundaki, zamonaviy adabiy tanqidda internet, ijtimoiy tarmoqlar, blog va zamonaviy ommaviy axborot vositalari orqali yuzaga kelayotgan yangi tanqidchilik shakllari, ularning ijtimoiy va madaniy ahamiyati ham tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmoqda. Bu jihatlar adabiy tanqid genezisini o‘rganishda zamonaviylik va innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini ko‘rsatadi[5].

Adabiy tanqid genezisi masalasi bo‘yicha ilmiy bahslar va qarama-qarshi fikrlar ham mavjud. Ba’zi tadqiqotchilar adabiy tanqidni asosan adabiyotshunoslikning bir yo‘nalishi, ya’ni adabiy asarni tahlil qilish va baholash faoliyati sifatida ko‘rsa, boshqalar uni mustaqil ilmiy soha, adabiy jarayonning harakatlantiruvchi kuchi, adabiyot va jamiyat o‘rtasidagi vosita sifatida baholaydi. Yana bir guruh tadqiqotchilar esa, adabiy tanqidni badiiy tafakkur va estetik didning shakllanishida, jamiyatda ma’naviy qadriyatlarni rivojlantirishda, ijodkor shaxsining ma’naviy kamolotida muhim rol o‘ynaydigan ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida ko‘radi. Zamonaviy bahs-munozaralarda adabiy tanqidning obyektivlik va subyektivlik masalalari, tanqidchilik va adabiy ijod o‘rtasidagi munosabat, tanqidchining ijtimoiy mas’uliyati va estetik didi, tanqidchilikning ilmiy va badiiy mezonlari, zamonaviy tanqidchilikdagi yangilik va an’ana, tanqid va ommaviy adabiyot, tanqid va san’at, tanqid va axloq, tanqid va jamiyat o‘rtasidagi murakkab ziddiyat va uyg‘unliklar keng muhokama qilinmoqda. Bu bahslar adabiy tanqid genezisini o‘rganishda ko‘p qirrali, ko‘p darajali va ko‘p kontekstli yondashuvlarni talab qiladi. Shu boisdan,

adabiy tanqid genezisi masalasini o‘rganishda tarixiy, nazariy, empirik, sotsiologik, madaniy, psixologik, semiotik, lingvistik va boshqa zamonaviy metodologiyalarni uyg‘unlashtirish, har bir davr va mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni sintez qilish dolzarb ahamiyatga ega[6].

Adabiy tanqid genezisi masalasi murakkab, ko‘p bosqichli va ko‘p qirrali ilmiy muammo bo‘lib, uning nazariy asoslari, tarixiy taraqqiyot bosqichlari, milliy va mintaqaviy xususiyatlari, zamonaviy metodologiyalari va empirik tajribalari chuqur ilmiy tahlilni talab qiladi. Adabiy tanqid genezisini o‘rganish orqali nafaqat adabiyotshunoslikning, balki umuman madaniyat, tafakkur va estetik didning taraqqiyot yo‘llarini anglash, zamonaviy adabiy jarayon va tanqidchilikning istiqbolli yo‘nalishlarini aniqlash mumkin bo‘ladi.

Xulosa

Ushbu maqolada adabiy tanqid genezisi masalasi chuqur va har tomonlama ilmiy tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida ma’lum bo‘ldiki, adabiy tanqid tarixiy taraqqiyot jarayonida ko‘p bosqichli va ko‘p qirrali ilmiy-madaniy fenomen sifatida shakllangan. Uning nazariy asoslari qadimiy Sharq va G‘arb falsafasidan, klassik adabiyotshunoslik va tanqidchilik maktablaridan boshlab, zamonaviy ilmiy paradigmalargacha bo‘lgan murakkab evolyutsiyani aks ettiradi. Har bir davr, har bir mintaqa va har bir millat o‘ziga xos tanqidchilik an’analarini yaratgan, ularni boyitgan va takomillashtirgan. Adabiy tanqidning genezisini o‘rganishda tarixiy-nazariy, empirik, sotsiologik, madaniy, psixologik va boshqa zamonaviy metodologiyalar uyg‘unligidan foydalanish zarur. Zamonaviy adabiy tanqidchilikda esa yangi ilmiy g‘oyalar, metodologiyalar, bahs-munozaralar, innovatsion yondashuvlar yuzaga kelmoqda. Bu jarayon adabiy tanqidning ijtimoiy, estetik va madaniy funksiyalarini, uning adabiy jarayondagi o‘rni va ahamiyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Maqolada adabiy tanqid genezisi masalasiga oid ilmiy manbalar, nazariy qarashlar, amaliy tajribalar, zamonaviy bahs-munozaralar keng yoritildi. Adabiy tanqid genezisini o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki umuman madaniyat va tafakkur taraqqiyotining muhim bosqichlarini anglash, zamonaviy adabiy jarayon va tanqidchilikning istiqbollari haqida to‘liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. Poetika. Toshkent: O‘zbekiston, 2015.

2. Navoiy A. Majolis un-nafois. Mezon ul-avzon. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.

3. Sultonov H. Adabiy tanqid va adabiyotshunoslik. Toshkent: Akademnashr, 2012.

4. Baxtin M. Problemy poetiki Dostoyevskogo. Moskva: Sovetskiy pisatel, 1972.

5. Bekjonov M. Adabiy tanqid asoslari. Toshkent: Fan, 2005.

6. Bart R. Adabiy tanqid nazariyalari. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.